

Олександр Филипович

ДО ПИТАННЯ ПРО СТРУКТУРУ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ**

Вітчизняні науковці зробили багато у дослідженні релігії як складного соціально-історичного явища. В структурному плані релігія постає у них як цілісна єдність релігійної свідомості, релігійної діяльності, релігійних відносин та релігійних інститутів і організацій. Така структурна послідовність елементів, які в своїй сукупності складають феномен релігії, визнає вихідною її складовою релігійну свідомість. Характерною рисою останньої є її концептуальний вплив на інші структурні утворення релігії. Із розмиванням релігійної свідомості настає послаблення й інших елементів релігії.

Богослови не можуть дати науковий аналіз релігійної свідомості, як і релігії взагалі. Одна група теологів і релігійних філософів, дотримуючись точки зору французького соціолога Е. Дюркгейма, прагнуть придати поняттю релігійної свідомості розширене значення, ототожнюючи релігію із суспільною свідомістю взагалі. В такий спосіб вони прагнуть довести необхідність і вічність релігії в суспільстві. Поруч з цим наявна протилежна цій інтерпретація релігійної свідомості. Релігія розглядається як засіб відчуття і встановлення зв'язку людини з Богом.

Українські релігієзнавці мають певні здобутки в дослідженні релігійної свідомості у структурному плані. В їх працях йшли обгрунтовані розмірковування про рівні релігійної свідомості (релігійна ідеологія – релігійна психологія, теоретична та буденна свідомість). Проте це не можна сказати відносно дослідження істотної сторони релігійного феномену – його змісту. Тут важливо визначитися

** Олександр Йосипович ФИЛИПОВИЧ (1928-2005 рр.) працював викладачем кафедри релігієзнавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка (© Филипович О.Й., 2005).

в тому, із яких більш-менш автономних піделементів складається релігійна свідомість, зберігаючи при цьому структуру релігії як цілісної системи.

У визначенні першого піделементу релігійної свідомості слід виходити із відомого визначення Ф.Енгельсом релігії як фантастичного відображення «в головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в їх повсякденному житті», відображення, «в якому земні сили набувають форму неземних». У цьому своєму висловлюванні Ф.Енгельс насамперед зазначає, що релігійній свідомості притаманна віра в надприродне, яка, власне, й складає теолого-демонологічний її піделемент. До думки, що одним із неодмінних піделементів релігійної свідомості постає ідея надприродного, пристає більшість наших релігієзнавців.

Виокремлюючи піделемент надприродного в релігійній свідомості, науковці визнають наявність в ньому й інших піделементів. Так, Є.К.Дулуман у своїй монографії «Релігія як соціально-історичний феномен», визнаючи ідею Бога важливою ознакою релігійної свідомості, висловлює при цьому думку, що за сферою надприродного «залишається значна кількість релігійних ідей, які самі по собі нічого не говорять про надприродне, а лише пов'язані з ним» (Дулуман Є.К. Релігія як соціально-історичний феномен.- К., 1974.- С. 91).

Що стосується виявлення другого піделементу релігійної свідомості, то його допомагає визначити праця К.Маркса «До критики гегелівської філософії права. Вступ», де релігія розглядається як «загальна теорія цього світу, його енциклопедичний компендіум, його логіка в популярній формі». Релігія відтак постає як одна із форм суспільної свідомості, що по-своєму подає картину світу. Ця картина виступає відносно самостійним комплексом ідей, який можна назвати природно-соціологічним піделементом релігійної свідомості. Він включає в себе релігійні ідеї про світ в цілому, природу і суспільство.

Третій піделемент релігійної свідомості також розглядається в релігієзнавчих працях. При цьому аналізується буття релігійної особистості, яка знаходить в релігійній вірі основу для втіхи і виправдання. Відтак третім піделементом релігійної свідомості виступають ідеї про роль і місце людини в світі і про безсмертя її в світі потойбічному. Це складає антропо-імморталістський піделемент релігійної свідомості. Зауважимо, що дослідники чомусь не мають єдиної думки щодо виокремлення цих ідей в окремий комплекс і визнання за ними самостійної ролі як піделементу релігійної

свідомості. Одна група вчених вважає, що внаслідок всезагальності процесу секуляризації суспільної свідомості, який в сучасну епоху прискорюється соціальним, науково-технічним і моральним прогресом, ідеї безсмертя настільки витіснені із свідомості віруючих, що перестали відігравати будь-яку помітну роль в їх житті, а відтак їх не варто виокремлювати як концептуальний елемент релігійної свідомості. Обґрунтовують свою думку ці дослідники тим, що нібито в наш час рідко хто вірить в прихід Ісуса Христа, у воскресіння із мертвих і в страшний суд. Проте, на нашу думку, заперечення наявності в релігійній свідомості сучасного віруючого комплексу ідей про безсмертя не відповідає дійсності. Соціологічні дослідження засвідчують, що в безсмертя душі вірять 71,97% опитаних віруючих.

Основна частина фахівців з релігієзнавства, досліджуючи релігійну свідомість як на теоретичному, так і на буденному рівнях, прийшли до висновку, що ідея безсмертя людини займає значне місце серед інших піделементів релігійної свідомості і тісно пов'язана з рештою концептів релігії. Так, російський дослідник С.А.Токарев вважає, що ідея спасіння як домінантна нота зримо виявляється не лише в християнстві, а й в інших релігіях сучасності. Болгарський релігієзнавець В. Вішев вважає, що роль релігійної ідеї безсмертя в християнстві настільки значна, що інші догмати без неї просто втратять сенс і цінність навіть в світобаченні глибоко віруючої людини.

Таким чином, релігійна свідомість як на теоретичному, так і на буденному рівнях утримує в собі три найважливіших концептуальних піделементів: а) ідеї про надприродні суб'єкти (Бог, сатана, дух) – теолого-демонологічний піделемент; б) – ідеї про природу і суспільство – природно-соціологічний піделемент; в) ідеї про сенс життя людини на Землі і вічне безсмертя її в потойбічному світі – антропо-імморталістський піделемент. Якщо наявність аналога в дійсності першого елементу багато дослідників релігійного феномену всіляко заперечують, а третій розглядають як такий, що наполовину співвідноситься з реальністю, а наполовину має ілюзорний зміст, то другий піделемент відображає своєрідно реальний світ, тобто має об'єкт свого відображення в реальній дійсності.

При вивченні релігійної свідомості важливою проблемою постає з'ясування логіко-ієрархічної значимості, визначення дійсного місця кожного піделементу в релігійному концептуальному комплексі. Розглядаючи ідею Бога як найзначнішу і визначальну, богослови ставлять її на перше місце. Другою істотною ідеєю в богослів'ї постає

безсмертя і спасіння людини в потойбічному світі. Цю ідею богослови ставлять на друге місце. Інші комплекси ідей в богослів'ї відступають на задній план.

Науковий підхід до феномену релігії виходить з того, що в людській свідомості насамперед відображається безпосередньо навколишній світ, оскільки від міри оволодіння ним залежить той чи інший рівень життя людей. Виходячи з цього, над суспільним буттям в релігійній свідомості перший «поверх» по вертикалі займає природно-соціологічний піделемент. Тільки пізнавши навколишній світ, люди починають розмірковувати над питанням про свою роль в ньому. І якщо довкілля не дає їм можливості реалізувати свої задуми в реальному житті, то за певних умов й із-за свого практичного безсилля вони переносять «реалізацію» своїх планів у потойбічний світ. Логічно другий, антропо-імморталістський комплекс стоїть в здорово мислячого індивіда на другому місці. Люди звертаються до ідеї про надприроднен лише в останню чергу, коли, прагнучи досягнути навколишній світ і свою роль в цьому світі, не можуть з'ясувати те, чому протистоять їм природні і суспільні сили, як їх зрештою поставити собі на службу.

Комплекс ідей надприродного, а особливо ідея Бога як найбільш абстрактна й віддалена від суспільного буття, знаходиться на третьому місці в релігійній свідомості і має для віруючої людини неочікуване значення, оскільки з'ясовує для неї незрозумілі процеси розвитку світу, «реалізує» її потреби і бажання в земному, а опісля в «потойбічному» житті.

Саме така логіко-ієрархічна послідовність піделементів релігійної свідомості засвідчується багатьма закономірностями, які проявляються в її змінах і розвитку. Релігійні ідеї, зазнаючи впливів суспільного буття, разом з тим піддаються взаємному впливу одна на одну. Ідейні комплекси нижніх «поверхів» виступають основоположними для комплексів вищих «поверхів». Так, антропо-імморталістський комплекс конструюється на базі постійної еволюції релігійних уявлень про природу і суспільство. Картина потойбічного світу і форм життя людини в уявлюваному нею світі нагадує реальний світ і життя в ньому людей. Теолого-демонологічний комплекс, а особливо ідея Бога, також зазнають впливу решти комплексів, акумулюють в собі риси грізних сил природи, суспільства «земних властелинів». Ідея Бога, окрім всього, наділена рисами ідеальної людини.

В процесі соціального, науково-технічного і морального прогресу відбувається модернізація насамперед природно-соціологічного піделементу, який впливає на оновлення решти піделементів. У другому піделементі нарастають вимоги реалізації реальних потреб людини в реальному світі, а особисте безсмертя все більше набуває абстрактно-духовного характеру, без воскресіння тіла в «небесному царстві». Відбуваються істотні зміни також в третьому піделементі: ідея Бога як антропоморфної особистості, що втручалася в найдрібніші явища і процеси світу, все більше наближається до пантеїстичних і деїстичних уявлень. Попередні уявлення про Бога відмирають як в уяві віруючих, так і в і в богословських розмірковуваннях про нього.

Помилкою було б однак твердити, що не існує зворотнього впливу комплексів верхніх «поверхів» на ідейні комплекси нижніх. Але це не головна, а другорядна тенденція в консервації і відтворенні ідейних комплексів релігії. Відтак піделемент надприродного, хоч він і є головним в релігійній свідомості і пронизує решту її піделементів, не є основоположним, визначальним для решти.

Вивчення структури релігійної свідомості буде неповним без з'ясування ролі і функцій різних піделементів на різних етапах розвитку суспільства. Залежно від соціально-економічних умов деякі піделементи релігійної свідомості мають тенденцію до розширення або звуження в релігійній свідомості віруючих різних конфесій.

Виявлення факту наявності трьох основних, автономно функціонуючих піделементів релігійної свідомості ставить питання необхідності дослідження релігійних ідей в повному обсязі, тобто комплексно, щоб не залишився недослідженим якийсь з елементів релігійної свідомості. Розміщення елементів релігії в певній послідовності орієнтує дослідників на певну послідовність в їх дослідженні, а викладача релігієзнавства на послідовність при їх розгляді в навчальному матеріалі. Певно що починати треба з дослідження релігійних уявлень про природу і суспільство, потім – про місце і роль людини у світі і лише після цього досліджувати піделемент надприродного. В такій послідовності слід розглядати питання про особливості і зміст релігійної свідомості в навчальному курсі з релігієзнавства.